

De ergste vijand

Levensbeschouwing en feminisme in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw

Ulla Jansz

De relatie tussen feminisme en religie wordt in de actuele publieke discussie over boerkaverbod en handenschudplicht vaak als een negatieve voorgesteld: hoe meer geloof, hoe minder feminisme en hoe gematigder het geloof, des te meer vrouwenrechten. Soms wordt daarbij behalve ‘de islam’ ook het voorbeeld aangehaald van strenge calvinisten die vrouwen en homo’s uit politieke functies weren. De vraag is echter of de verhouding tussen feminisme en religie wel zo eenvoudig kan worden gezien als een van botsende waarden.

Voor een antwoord wil ik in dit artikel niet kijken naar de problemen die hedendaagse aanhangers van sommige varianten van bepaalde religies hebben met het feminisme, maar de kwestie benaderen van de kant van het feminisme. De geschiedenis van de Nederlandse eerste feministische golf staat daarbij centraal. Eerst wordt bezien welk beeld van de relatie tussen feminisme en levensbeschouwing naar voren komt uit vijftig jaar geschiedschrijving van het Nederlandse eerstegolf-feminisme. In die geschiedschrijving is de verhouding tussen feminisme en religie een belangrijk thema geweest, terwijl de expliciet antireligieuze houding van enkele prominente feministes in de tweede helft van de negentiende eeuw tot nu toe minder

aandacht heeft gekregen. In het tweede gedeelte van dit artikel zal blijken dat recent onderzoek naar feministen – vrouwen en mannen – die in vrijdenkerskringen actief waren, een nieuw licht werpt op de relatie tussen (on)geloof en feminisme.

Christendom

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw dacht men, anders dan tegenwoordig, bij een mogelijke tegenstelling tussen feminisme en religie niet zozeer aan ‘de islam’, maar eerder aan ‘het christendom’. Het was dan ook geheel in de geest van die tijd dat de politicoloog Siep Stuurman in het artikel *Christendom en patriarchaat* in 1982 aandacht vroeg voor de centrale plaats die de christelijke gezinsideologie had ingenomen bij de ontwikkeling van de verzuiling in de periode 1870-1920. Daarbij zag hij een conflict tussen confessionelen en feministen, want volgens hem was de ‘natuurlijke ideologische bedding’ van het feminisme het rationalistische gelijkheidsdenken van het liberalisme. In de organische maatschappijtheorie van de christelijke politici daarentegen was niet het individu, maar het gezin de basis van de samenleving (Stuurman, 1982, p. 215). De daadwerkelijke confrontatie tussen feministen en confes-

sionelen zou zich vooral afspelen in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw. De feministen hadden zich toen echter niet zó krachtig verzet als volgens hem verwacht had mogen worden, met als gevolg 'een hegemonie van de konfessionelen op het terrein van "de zeden" en "het gezin"' (Stuurman, 1982, p. 239).¹

Het artikel van Stuurman riep nieuwe vragen op voor de geschiedschrijving van de Nederlandse eerste feministische golf. Tot dan toe gold als overzichtswerk op dat gebied *Van moeder op dochter*, voor het eerst verschenen in 1948, daarna enigszins herzien en enkele malen herdrukt. Daarin was religie niet gepresenteerd als een belangrijke categorie en al helemaal niet als een probleem voor vrouwen. Eerder integendeel, gezien de manier waarop het filantropische werk van vrouwen uit Réveilkringen erin was beschreven als de voorgeschiedenis van de vrouwenbeweging van de eerste golf (zie ook Jansz, 1990, p. 24-25; het meest gebruikt is de reprint van de 3e druk: Posthumus-van der Goot & de Waal, 1977). Ook in *Vrouwen, kiesrecht en arbeid*, een bundel van de hand van Groningse vrouwenhistoricae uit 1977 die aanzetten gaf tot een vernieuwende kijk op de eerste golf, speelde religie geen rol van betekenis (Blok, Tanja, & Van Tilburg, 1977).

Protestantisme

Stuurmans artikel (later opgenomen in Stuurman, 1983) zette aldus de vraag naar de relatie tussen feminisme en religie op de agenda van de eerstegolfhistoriografie. Niet dat zijn visie op feminisme en christendom als strijdig veel bijval kreeg van vrouwenhistorici. Integendeel. Onderzoek naar de geschiedenis van de *Nederlandse Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn* wees namelijk uit dat er in de periode rond de eeuwwisseling wel

degelijk een protestants-christelijke stroming binnen het feminisme had bestaan (Holtzer, 1991; Sevenhuijsen, 1987, pp. 124-126). De oprichting van deze Vrouwenbond in 1884 door vrouwen uit de kring van het Réveil was geïnspireerd door de zeer gelovige Engelse feministe Josephine Butler (1818-1906). Zij streed sinds de jaren 1860, ook internationaal, tegen de reglementering van de prostitutie (Van Drenth & de Haan, 1999; De Vries, 1997). Reglementering, een stelsel van gemeentelijke vergunningen gekoppeld aan verplichte medische keuring van prostituees, beoogde de verspreiding van syfilis tegen te gaan. Het systeem bracht met zich mee dat vrouwen (niet alleen prostituees, maar alle vrouwen die zich in de ogen van de politie verdacht gedroegen) aan vernederende procedures werden onderworpen terwijl mannen, tenslotte ook potentiële bronnen van besmetting, geheel buiten schot bleven. De tegenstandsters zagen dit stelsel als een sanctionering door de overheid van een dubbele moraal die mannen – al dan niet oogluikend – toestond wat vrouwen verboden was, namelijk buitenhuwelijkse seks. Voor gelovige vrouwen die meenden dat de christelijke zedenwet voor alle mensen zou moeten gelden, was dat een verwerpelijk systeem:

'Er is maar ééne zedenwet voor den mensch, hij zij man of vrouw. Volgens dezelfde eisch wordt hij door zijn Schepper geoordeeld en kan er ook in de maatschappij geen ander maatstaf gelden.' (Klerck-van Hogendorp, 1884, p. 5)

Naast (lokale) afschaffing van de reglementering bepleitte diezelfde Vrouwenbond een (landelijk) wettelijk bordeelverbod, dat er in 1911 uiteindelijk ook kwam.

Om hun doel te kunnen bereiken, zagen de leden van de Vrouwenbond zich geroepen in het openbaar te spreken en te schrijven over zaken waarvan zij het bestaan niet geacht werden te kennen. Alleen al daardoor hielpen zij mee de grenzen te verschuiven van wat er in die tijd voor 'beschaaft' vrouwen betamelijk werd geacht.

Het feministische karakter van de protestantse Vrouwenbond blijkt verder niet alleen uit het streven naar invoering van dezelfde zedelijke normen voor mannen en vrouwen, maar ook uit pleidooien voor vrouwenrechten, zoals de vrije beschikking over eigen vermogen en inkomsten voor gehuwde vrouwen. Ook schaarden deze conservatief-religieuze vrouwen zich aan de zijde van diegenen die zich verzetten tegen een arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen en steunden zij de strijd voor het vrouwenkiesrecht (Holtzer, 1991, p. 373-377; Jansz, 1990, p. 123).

Katholicisme

Niet alleen de veronderstelde tegenstelling tussen protestantisme en feminisme werd onder vuur genomen in de geschiedschrijving die volgde op de bijdrage van Stuurman. Ook de voorstelling van katholicisme en feminisme als onverenigbaar werd onderuit gehaald. Naast een protestants-christelijk feminisme bleek er namelijk een katholiek feminisme te hebben bestaan. Daarvan lag het zwaartepunt in de periode na de eerste wereldoorlog, hetgeen de al eerder geformuleerde kritiek op het beeld van de periode 1920-1970 als 'het dal tussen de twee feministische golven' nog urgenter maakte (Aerts, 1994, p. 12-16; Derks & van Heyst, 1992, p. 328).

Al rond 1900 had een actieve feministe als de schrijfster Catharina Alberdingk Thijm (1848-1908) haar katholieke geloof gecombineerd met een inzet voor de vrou-

wenzaak op verschillende terreinen. Naast beschouwingen over de plaats van godsdienst in het leven van vrouwen en meisjes schreef zij artikelen en brochures waarin ze rechten voor vrouwen bepleitte op het gebied van betaalde arbeid en huwelijksrecht. Ook dreef ze enige jaren een opvanghuis voor dakloze vrouwen en hun kinderen (Derks, 1994). Met haar keuze voor een leven buiten het klooster, maar wel als ongehuwde vrouw die in haar eigen levensonderhoud voorzag, vertegenwoordigde zij een traditie van 'katholiek juffrouwschap' die in de twintigste eeuw tot bloei zou komen (Aerts, 1994).

Religie en feminisme

Om het protestants-christelijke en katholieke feminisme in de geschiedenis te kunnen ontwaren, moest er wel afstand genomen worden van een definitie van feminisme in termen van gelijkheid, opgevat als het tegenovergestelde van verschil tussen de seksen. Dat was de definitie waarvan ook Stuurman, met zijn koppeling van 'het rationalistische gelijkheidsdenken' aan het feminisme, anno 1982 was uitgegaan. In plaats daarvan kwam in de geschiedschrijving van de vrouwenbeweging steeds meer de opvatting te staan van feminisme als een streven naar gelijke behandeling van vrouwen en mannen *ongeacht* alle eventuele verschillen (grondlegend is Aerts, 1986; zie ook Aerts, 1994, pp. 15-17, en Jansz, 1990, pp. 202-203).

Dit alles zou tot de conclusie kunnen leiden dat in de eerste golf het al of niet aanhangen van een religie door feministen geen verschil maakte. Immers, sommigen verbonden hun feminisme met een geloof, anderen minder of niet, maar ongeacht die verschillen werd er gezusterlijk samengewerkt. Bijvoorbeeld in het streven naar afschaffing van de reglementering, wijziging

Portret Titia van der Tuuk

van het huwelijksrecht en invoering van het vrouwenkiesrecht. De huidige consensus in de Nederlandse eerstegolfhistoriografie lijkt te zijn dat feminisme en religie niet strijdig waren.²

Uit verspreide gegevens in diezelfde geschiedschrijving van de eerste golf blijkt echter dat er in de laatste decennia van de negentiende eeuw wel degelijk een aantal individuele feministes waren die zich manifesteerden als atheïstisch en zelfs hun feminisme direct verbonden met kritiek op religie. Doordat in de historiografie tot nu toe de levensbeschouwing van deze feministes niet systematisch in verband is gebracht met het feminisme dat zij aanhingen, is niet duidelijk of hier ook sprake is

van een aparte groep. Aan de hand van de resultaten van eigen onderzoek naar feminisme in de vrijdenkersbeweging en naar de invloed van werk van Multatuli op negentiende-eeuwse feministen (Jansz, 2006; Jansz, te verschijnen), zal ik in de volgende verkenning nagaan of we die ongelovige feministes moeten zien als – weliswaar prominente – individuele gevallen of dat er toch de contouren van een eigen stroming zijn te ontwaren.

Vrijdenkerij

Als vertrekpunt voor de verkenning kan de volgende uitspraak dienen:

‘Our cleverest women become more and more of the opinion that Calvinism is their worst enemy, – that Calvinism which orders them to be weak and to submit absolutely to men.’ (Van Calcar, 1884, voetnoot pp. 173-174)³

De vrouw die het calvinisme de ergste vijand van feministen noemde, was Elise Houghton (1841-1911), een voormalige onderwijzeres die al jaren van haar pen leefde. Zij werd geciteerd door Theodore Stanton, een Amerikaan die in Parijs woonde. Hij was in 1880 begonnen materiaal te verzamelen voor een boek dat vier jaar later zou verschijnen onder de titel *The woman question in Europe* (Bosch, 2005, p. 146-147; Offen, 2000, p. 153). Het erin opgenomen hoofdstuk over Nederland was van de hand van de toen al wat oudere schrijfster Elise van Calcar (1822-1904), maar Stanton breidde dat uit met (soms zeer lange) voetnoten waarin hij informatie weergaf die hem door anderen was verstrekt. Onder hen Houghton, van wie onder meer twee passages waren opgenomen over het vrouwenvraagstuk in relatie tot religie. In

de ene leverde ze commentaar op protestantse dames die aan filantropie deden voor zogenaamde gevallen vrouwen, dat wil zeggen ongehuwde (aanstaande) moeders en andere vrouwen die er niet in waren geslaagd het geldende kuisheidsvoorschrift na te leven:

‘Our women of the upper classes are much interested in charity, but as they are generally orthodox, a good deal of unhealthy religiousness mingles with their acts. In Holland, a great deal is done for the women who fall, but nothing to prevent them from falling.’ (Van Calcar, 1884, p. 163)

In de andere schreef ze dat Nederland als een protestants land werd beschouwd: ‘Irreligiousness, however, is increasing daily, and great is the number of men and women who never go to church’ (Van Calcar, 1884, p. 174). Waarna de eerder geciteerde uitspraak volgt over calvinisme als de ergste vijand van vrouwen, althans in de ogen van ‘our cleverest women’.

Daarbij dacht Haighton waarschijnlijk aan de vrouwen met wie zij omging in de tijd dat zij deze informatie aan Stanton moet hebben verschaft, begin jaren tachtig dus. Onder hen de eerste vrouwelijke arts in Nederland, Aletta Jacobs (1854-1929), die niet zo lang daarvoor haar praktijk in Amsterdam was begonnen, en de onderwijzeres en publiciste Titia van der Tuuk (1854-1939), die zich enkele jaren eerder in een vrijdenkerstijdschrift bekend had gemaakt als atheïste – een uitzonderlijke stap, al helemaal voor een domineesdochter (Bosch, 2005, pp. 131-151; Everard, 2007, pp. 214-216).

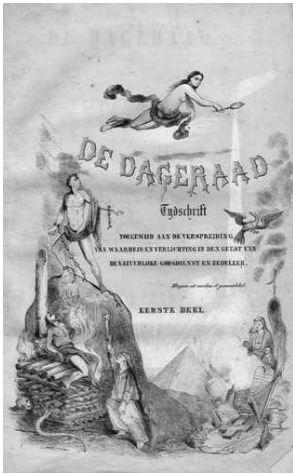
De Dageraad

Deze vrouwen kwamen elkaar tegen in kringen van De Dageraad, een vrijden-

kersvereniging die – net als verwante bewegingen in andere Europese landen – het ondogmatisch denken over moraal, ethiek en maatschappij trachtte te bevorderen. Zij was in 1856 opgericht en had na 1867 door interne strubbelingen een groot aantal van haar actieve leden verloren. Na heroprichting in 1879 leidde zij juist begin jaren tachtig, de tijd waaruit de informatie van Haighton stamt, een bloeiend bestaan. In het naar sekse gescheiden Nederlandse verenigingsleven van de negentiende eeuw vormde de vereniging een uitzondering doordat zij al vanaf het begin ook voor vrouwen openstond. Die uitzonderingspositie was hoogstwaarschijnlijk te danken aan enkele mannen: Rudolf Carel Meijer (1826-1904), Multatuli (pseudoniem van Eduard Douwes Dekker, 1820-1887) en Carel Victor Gerritsen (1850-1905) (zie ook Jansz, 2006; Moors, 1994).

De eerste voorzitter van de vereniging De Dageraad, de uitgever R.C. Meijer, was voorstander van de emancipatie van de vrouw. Vanaf 1861 noemde hij zich overigens R.C. d’Ablaing van Giessenburg, een naamsverandering die te maken had met de omstandigheid dat hij de zoon was van een ongehuwde moeder en een baron van die laatste naam (die bovendien halfbroer en -zus van elkaar waren doordat zij op haar beurt de dochter was van een ongehuwde moeder en de vader van de baron).

Omdat hij het gelijknamige tijdschrift *De Dageraad* niet radicaal genoeg vond, had hij in 1858 drie nieuwe periodieken opgezet. Een ervan heette *De tijdgenoot op het gebied der rede. Een tijdschrift, gewijd aan de bevordering van de kennis der hedendaagsche wijsbegeerte, de leer der humaniteit en de emancipatie der vrouw*. Door gebrek aan afzet zou het slechts kort bestaan, maar er verschenen wel twee vertaalde artikelen in van de Franse feministe

Jenny P. d'Héricourt (1809-1875) (Zie over haar: Arni & Honegger, 1998; Offen, 1987). Daarin betoogde zij dat, in tegenstelling tot hetgeen wel werd beweerd, in het Oude noch in het Nieuwe Testament de gelijkstelling van de seksen werd gepredikt, integendeel: 'de vrouw die aan de gelijkheid of gelijkwaardigheid der kunnen geloofd, is in opstand tegen den geheelen Bijbel' (D'Héricourt, 1859a, p. 28). In het Christendom zoals dat was overgeleverd, vond zij 'het leerstelsel dat de vrouw tot de minderheid in waarde en tot de voortdurende onderworpenheid veroordeelt.' (D'Héricourt, 1859b, p. 112).

Of deze artikelen in Nederland enige indruk hebben gemaakt is ongewis. Iets meer weten we over de impact van soortgelijke denkbeelden die in de volgende jaren in druk zouden verschijnen. Daarbij gaat het bovenal om het werk van Multatuli, die toen bevriend was met Meijer alias D'Ablaing van Giessenburg. Mogelijk is Multatuli mede door deze vriend geïnspireerd tot zijn opmerkelijke denkbeelden, die wij nu feministisch zouden noemen (Van der Meulen, 2002, p. 457-459).

Multatuli

Na in 1860 furore te hebben gemaakt met *Max Havelaar*, publiceerde Multatuli de brievenroman *Minnebrieven* (1861) en de eerste twee bundels *Ideën* (1862-1864). Onder veel meer formuleerde hij daarin bijtende kritiek op de manier waarop meisjes in zijn tijd en kring werden opgevoed en vrouwen in hun ontplooiing werden belemmerd. Anders dan in de discussie over het vrouwenvraagstuk die in dezelfde tijd in kringen van veelal vrijzinnig-protestantse vrouwen en mannen op gang kwam en zich op meisjesonderwijs en vrouwenarbeid toespitste, was bij Multatuli ook de heersende seksuele moraal een belangrijk onderwerp (uitvoeriger in Jansz, te verschijnen). Bovendien hekelde hij niet zozeer de wetten, maar de zeden:

'De wet hoe ze ook de vrouw mishandelt, blijft haar toch altyd beschouwen nagenoeg als minderjarige, of als iemand die onder curatele staat... de zeden maken de vrouw tot slavin.' (Multatuli, 1973a, p. 408)

En dan:

'Wat maakt gy van onze dochters, o zeden! Gy dwingt ze tot liegen en huichelen. Ze mogen niet weten wat zy weten, niet voelen wat ze voelen, niet begeren wat zy begeren, niet wezen wat ze zyn.' (Multatuli, 1973a, p. 410)

Aldus enkele passages uit de aan de plaats van vrouwen in de maatschappij gewijde Idee 182 tot en met 203.

Multatuli bracht de door hem gehelde zeden in verband met het christendom, zoals blijkt uit de voorafgaande Idee 181, die begint met 'Wat hebt gy gemaakt van de wereld, o christenen? [...] Wat hebt ge gemaakt van *de* vrouw?' Multatuli vervolgt:

'Ik erken dat gy uw vrouwen nog slechter behandelt dan uw bybel voorschryft, en dat niet alles wat er valt aan te merken op den vernederenden toestand der vrouw, te wyten is aan Mozaïsche of Apostolische voorschriften. Nergens lees ik: "laat uw vrouw dom blyven" of: "zorg dat uw dochters geen begeerte scheppen uit wetenschap." Maar er staat toch: "gy vrouwen, weest uw mannen *onderdanig*." (Multatuli, 1973a, p. 396)

Idee 182 begint met het verhaal over de kleine Agatha, een vrome jonge vrouw die denkt dat alles wat christelijk is, rein en verheven is. Totdat ze ontdekt hoe in Mattheus XIX geschreven wordt over het huwelijk, namelijk als 'een kwestie van hygiene', 'met het oog op de dierlyke behoefte' van mannen. Vrouwen blijken er zelfs niet één keer in te worden genoemd! Door deze ontdekking wordt Agatha een verstandige vrouw, *want* geen 'Christin' meer. Dit verhaal laat volgens Multatuli zien 'wat de vrouwen te danken hebben aan den *bybel*, opdat men niet, waar ik de *zedes* aanval, antwoorde: dat is zo, maar 't *voorschrift* was toch schoon.' (Multatuli, 1973a, p. 397).

Niet alleen was het voor toenmalige Nederlandse begrippen ongebruikelijk wát Multatuli in dit werk te berde bracht. Vernieuwend was ook de manier waaróp hij dat deed, met alledaagse details die het voor toenmalige lezeressen zeer herkenbaar moet hebben gemaakt. Aangrijpend is zijn beschrijving van de situatie van ongehuwde zwangere vrouwen die hen, na hun eenzame bevalling, ertoe bracht kindermoord te plegen, zoals in die tijd veel voorkwam. Zijn betoog loopt uit in een aanklacht tegen de dubbele seksuele moraal die maakte dat de verwekkers van de in wanhoop ter dood gebrachte kindjes buiten schot en zelfs buiten beeld bleven terwijl hun moeders geen leven meer hadden:

INTERN. VROUWENDAG

gewijd aan het Algemeen Vrouwenkiesrecht en den Vrede

VERGADERING

op ZONDAG 24 MAART 1918,

's middags half twee,

in de twee zalen van „BELLEVUE”,

(ingang Marnixstraat)

SPREKERS:

Mevr. C. POTHUIS-SMIT en Mr. M. MENDELS

Voordracht: Mevr. v. GELDEREN-DE VBIES

• Zang: Mevr. VLEMING-v. J. BERGH

Entrée 10 cent

Zaalopening 12 uur

KAARTEN zijn verkrijgbaar bij: De bureaux van „Het Volk”. Keizersogr. 378; Mevr. Adriaans-Boring, Dusatstraat 18; Mevr. C. Kok-Hillebrand, De Cleroqstraat 41; Mevr. Twelkemeyer-Rudolfs, Nachtegaalstraat 86; Mevr. v. Wezel-De Boer, Pretoriusplein 3; Mevr. Wibaut-Berdene van Berlekom, Waldeck Fyrmontlaan 11.

Affiche Vrouwendag 24 maart 1918 Amsterdam

'Waar was de vader, toen geburen, verwanten en vriendinnen haar schuwden als 'n pest? Toen haar de ouders vloekten en verdoemden? Toen de gelovers ongevraagd voorschot gaven op Gods wraak, en hun "Heer" dienden met de scorpioenen hunner tongen?' (Multatuli, 1973b, p. 60)

Multatuli's kritiek op de bestaande sekseverhoudingen zou in vruchtbare aarde vallen. Om te beginnen in de jaren zeventig in twee vrijdenkersbladen, *De vrije gedachte* en *De tolk van den vooruitgang*, waarin een aantal bewonderaars van Multatuli's werk (al dan niet onder pseudoniem) onder veel meer ook hun denkbeelden ventileerden over de vrouwenkwestie, waaronder huwelijk, prostitutie en seksuele moraal.

Zo formuleerde de wiskundige en make-laar in effecten Frederik Feringa (1840-1905) scherpe kritiek op het bestaande huwelijksrecht dat de vrouw onder voogdij van haar man plaatste, haar tot onderdanigheid aan hem verplichtte en verkrachting binnen het huwelijk toestond. Het huwelijk op zich vond hij wel een goede instelling, maar daar waren andere vrijdenkers, zoals de voormalige wiskundeleraar Bastiaan Korteweg (1849-1879), het niet mee eens. Zij volgden Multatuli in zijn pleidooi voor relaties zonder tussenkomst van de overheid: het zogenaamde vrije huwelijk oftewel 'vrije liefde'. Degene die zich achter het pseudoniem Donelvirez verborg⁴ was daar minder stellig in, maar hij oefende wel scherpe kritiek op de heersende moraal die buitenhuwelijksse seks alleen aan vrouwen en niet aan mannen verbood. Daarbij suggereerde hij net als Multatuli dat ook vrouwen 'hun instinct zouden mogen volgen', een voor die tijd hoogst gewaagd standpunt (Donelvirez, 1877). In de in die jaren opkomende beweging tegen de prostitutie (waar in de jaren tachtig ook de Vrouwenbond tot Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn deel van zou gaan uitmaken), werd weliswaar voor een 'eenheid van zedenwet' gepleit, maar dan in die zin dat mannen hetzelfde kuise leven zouden moeten gaan leiden als van vrouwen al geëist werd.

Onder vrijdenkers bestond er dus, bij alle kritiek op het bestaande huwelijksrecht en op het verschijnsel prostitutie, verschil van mening over de wenselijkheid van de afschaffing van het huwelijk ten bate van vrije liefde. Maar er werd in deze kring van ongelovigen wel over gedebatteerd met een openheid die men in die periode elders niet aantrof. Op dit punt is er een duidelijk onderscheid ten opzichte van de discussie over het vrouwenvraagstuk zoals die in diezelfde periode werd gevoerd in an-

dere tijdschriften en in brochures (Jansz, 1990, p. 35-50). Met hun opvattingen over andere onderwerpen, zoals meisjesonderwijs, vrouwenarbeid en vrouwenkiesrecht, vielen vrijdenkers daarentegen minder uit de toon.

Een radicaal feministisch programma

Vrouwen deden aan deze vrijdenkersdiscussie in de jaren zeventig niet mee, ook al probeerde Korteweg als redacteur van *De tolk van den vooruitgang* wel hun medewerking te krijgen, want 'zoo lang zij niet optreden voor hunne zaak is weinig verbetering te wachten. – Wat is hare meening? Wat zijn hare wenschen?' (Mouset, 1876, p. 193). Zijn herhaalde oproepen leidden er uiteindelijk toe dat er één vrouw reageerde, namelijk Titia van der Tuuk, en wel met haar eerdergenoemde bekentenis tot het atheïsme (Van der Tuuk, 1877). Over het vrouwenvraagstuk schreef ze toen nog niet, maar dat zou gauw veranderen, mogelijk dankzij de initiatieven van de vrijdenker Carel Victor Gerritsen. Deze graanhandelaar (en latere levensgezel van Aletta Jacobs) had al sinds begin jaren zeventig een grote belangstelling gekoesterd voor het vrouwenvraagstuk. Ook was hij nauw betrokken bij de heropleving in 1879 van zowel de vereniging De Dageraad als het gelijknamige blad. Waarschijnlijk is het aan hem te danken dat bij de wederopgestane vereniging meteen veel vrouwen betrokken werden, onder wie Elise Haighton, die 1882 lid van het bestuur en redactiesecretaris werd, en Titia van der Tuuk, die haar in die functie zou opvolgen.

Zo kon de heropgerichte Dageraad een ontmoetingsplaats worden voor een aantal vrouwen die niet alleen lazen, dachten en schreven over veranderingen in de bestaande sekseverhoudingen, maar ook in

Portret Wilhelmina Drucker

hun eigen levenspraktijk de grenzen ervan verkenden en opreken. Door alleen of ongehuwd samen te wonen en met werk in het eigen levensonderhoud te voorzien. Door alleen te reizen en in het openbaar te spreken en te schrijven over onderwerpen die voorheen als ongepast waren beschouwd voor vrouwen uit die geledingen in de maatschappij waar 'reputatie' zwaar woog (Van Calcar, 1884, noot p. 167; Everard, 2007).

Gelieerd aan dit groepje vrouwen was *De Vrouw. Weekblad tot onderwijs en ontspanning van vrouwen en meisjes*, een blad dat in 1888 werd uitgegeven door de vrijdenker

Joan Nieuwenhuis. Hierin schreven – naar het schijnt, want van het blad zijn slechts enkele nummers overgeleverd – vrijdenkers als Lucie Baart (1850-1932), Frederike van Uildriks (1854-1919), Titia van der Tuuk en Theodore Schook-Haver (1856-1912). Het ging begin 1889 na negen nummers al ter ziele, maar was de voorbode van een nieuwe fase in het Nederlandse feminisme, waarin vrouwen zich nadrukkelijk apart van mannen gingen organiseren om haar rechten op te eisen.

Voorop liep de initiatiefneemster van het blad *De Vrouw*, Wilhelmina Drucker (1847-1925). Net als Titia van der Tuuk en wellicht ook anderen uit het groepje vrouwen waarom het hier gaat, had zij zich laten inspireren door het werk van Multatuli (Dieteren, 1985, p. 82). Zij had in datzelfde jaar 1888 de handen vrij gekregen om al haar werkkracht en een flink kapitaal in te zetten voor de vrouwenbeweging, waarvoor zij tot het eind van haar leven op vele fronten actief zou zijn (Everard & Aerts, 1999). Om te beginnen richtte zij in 1889 samen met enkele andere vrouwen de *Vrije Vrouwenvereniging* (VVV) op, aldus genoemd om duidelijk te maken dat het ging om een vereniging 'vrij van partij, dogma, klasse of coterie'. Met 'dogma' werd ongetwijfeld naar religie verwezen.

Drucker liet er in publicaties en lezingen geen twijfel over bestaan dat zij godsdienst zag als een instrument om vrouwen te onderdrukken (Dieteren, 1985, p. 86). Meteen na de oprichting kreeg de VVV een steunbetuiging van C.V. Gerritsen, die zijn toen al indrukwekkende bibliotheek, met veel belangrijke werken over het vrouwenvraagstuk, aan de leden ter beschikking stelde ("In memoriam C.V. Gerritsen †," 1905-1906). Het programma van de VVV omvatte, behalve de openstelling van alle vormen van onderwijs en beroepsuitoefening voor

vrouwen en de hervorming van het huwelijksrecht, ook het onderzoek naar het vaderschap. Voor Drucker, zelf dochter van een ongehuwde moeder, zou de ongelijke behandeling van binnen en buiten echt geboren kinderen altijd een belangrijke kwestie blijven. Zij koppelde die nadrukkelijk aan een kritiek op de dubbele moraal waarin de nonconformistische denkbeelden van Multatuli en andere vrijdenkers te herkennen zijn. Als een van de weinige vrouwen schreef ze al in de jaren negentig openlijk over de seksuele behoeften van vrouwen in het door haar in 1893 opgerichte blad *Evolutie* (Everard & Aerts, 1999, p. 445-446; Jansz, 1990, p. 109-110).

Het wekt dan ook geen verbazing dat Drucker van de partij was toen er in 1897 een vereniging werd opgericht die de strijd tegen de dubbele moraal en voor een verbetering van de positie van de vrouw tot hoofddoel had, te bereiken door *Onderlinge Vrouwenbescherming*, zoals de naam ging luiden. De vereniging kwam voort uit een initiatief van Annette Versluys-Poelman (1853-1914), sinds de oprichting in 1894 presidente van de *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* en blijkens haar publicaties al lang speciaal geïnteresseerd in het onrecht dat vrouwen werd aangedaan door de heersende seksuele moraal. Haar stond een 'moederschapsverzekering' voor ogen die vrouwen die moeder werden financieel zou steunen. Daardoor zouden zij niet hoeven trouwen en zich onderwerpen aan de maritale macht van de man, maar vrije verbintenissen kunnen aangaan (Everard, 1984, 1985).

Ook bij Versluys-Poelman dus die radicale ideeën over seksuele relaties, maar in tegenstelling tot bijvoorbeeld Titia van der Tuuk en Wilhelmina Drucker is van haar geen directe connectie met de vrijdenkerij bekend. Indirect wel, want haar zwager, de

wiskundeleraar Jan Versluys, was een bekend vrijdenker. De boeken van zijn hand over Multatuli verschenen ook bij uitgeverij Versluys, het bedrijf dat ze samen met haar man dreef.

Dat Versluys-Poelman niets meer ophad met het geloof van haar ouderlijk milieu (net als Titia Van der Tuuk was zij de dochter van een dominee) blijkt uit haar keuze voor crematie in plaats van begraven, iets wat toen zij in 1914 overleed in Nederland nog verboden was en in gelovige kring werd afgewezen. Ook haar initiatief tot oprichting van een tehuis voor ongehuwde moeders en hun kinderen past daarin, want dat was nadrukkelijk bedoeld als een alternatief voor de bestaande instellingen, waar de ongehuwd zwangeren als gevallen vrouwen werden behandeld en aan de hulp de voorwaarde van bekering werd verbonden. In *Tehuis Annette*, zoals het zou gaan heten, werd het afstaan van het kind of een huwelijk met de vader niet als de beste oplossingen opgedrongen. Er werd juist naar gestreefd dat deze vrouwen voor zichzelf en hun kind zouden kunnen zorgen, door middel van betaald werk en kinderopvang (Everard, 1992b).

Rond 1900 had het er even op geleken dat de vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming (OV) de organisatie zou worden die daadwerkelijk zou gaan streven naar de vergaande hervormingen van wetten en zeden die in de jaren zestig en zeventig in vrijdenkerskring voor het eerst waren opgeworpen. OV had echter steeds te kampen met interne meningsverschillen over de te volgen koers, waarbij de radicale vleugel van Annette Versluys-Poelman en haar medestandsters tenslotte het onderspit moet delven (Everard, 1984, pp. 155-158). Daaruit blijkt dat het slechts een kleine groep was die de feministische kritiek op de heersende seksuele moraal wilde

doorvoeren in de richting van een zodanige hervorming van die moraal dat buitenhuwelijkse seks ook voor vrouwen zou worden toegestaan.

Tenslotte

Met de nieuwe zedelijkheidswetgeving van 1911 zouden deze radicale feministes slechts in zoverre hun zin krijgen dat door het bordeelverbod de reglementering van prostitutie onmogelijk werd gemaakt. Dat was het actiepunt waarbij zij samen hadden opgetrokken met de hele vrouwenbeweging, inclusief de conservatief-protestantse Vrouwenbond. Met deze consensus lijkt het beeld bevestigd dat religie onder feministen geen belangrijk verschil maakte.

Van feministische kwesties waarop de radicale stroming zich wel van de hoofdstroom onderscheidde, zoals vrije seksuele relaties en ongehuwd moederschap, zou daarentegen in de openbaarheid pas weer

sprake zijn tegen 1970. Met hun visie op de seksuele moraal vertegenwoordigden deze radicale feministes dus hoogstwaarschijnlijk geen meerderheid in de toenmalige vrouwenbeweging en hebben zij tijdens hun leven al helemaal geen gelijk gekregen. Een marginale positie namen ze echter niet in; op andere terreinen waarop de vrouwenbeweging actief was, zoals het vrouwenkiesrecht, stonden deze vrouwen vooraan (Braun, 1992). Daarbij werkten ze samen met feministes die anders over religie dachten dan zichzelf, ook met vrouwen voor wie het geloof juist een positieve rol speelde in hun feminisme.

Mijn verkenning levert sterke aanwijzingen op dat de opvattingen van deze radicale feministes – over de seksuele moraal, maar wellicht ook over andere aspecten van het vrouwenvraagstuk⁵ – pas mogelijk werden doordat zij afstand namen van het geloof waarin ze waren opgevoed. Een vollediger beeld kan alleen ontstaan door

Groepsportret met onder anderen Annette Versluys-Poelman

meer onderzoek naar het denken en doen van deze vrouwen – Wilhelmina Drucker, Elise Haighton, Annette Versluys-Poelman, Theodore Schook-Haver, Frederike van Uildriks, om maar enkele namen te noemen – waarbij nadrukkelijk de vraag naar hun visie op de relatie tussen religie en feminisme gesteld moet worden. Na de aandacht van de jaren tachtig en negentig voor dat feminisme waarin sprake van was van een positieve relatie tussen feminisme en religie – bij protestantse en katholieke feministen uit de eerste golf – is het nu misschien tijd voor onderzoek naar de negatieve relatie tussen beide, en wel bij deze groep radicale feministen. Want ook al sloten feminisme en religie elkaar in de negentiende eeuw niet uit, er waren toen feministes voor wie religie wel degelijk de ergste vijand was.

Noten

- 1 Later zou in nieuwe geschiedschrijving van het negentiende-eeuwse Nederlandse liberalisme blijken dat toenmalige liberalen in meerderheid niet atheïstisch waren, maar veelal een vrijzinnige variant van het protestantisme aanhingen. Liberalisme en christendom konden daarom niet, zoals Stuurman in 1982 had aangenomen, als strijdig worden gezien (Dudink, 1997; Stuurman, 1992; Te Velde, 1992). Daarmee zou ook een belangrijk fundament onder zijn visie op feminisme en christendom wegvallen.
- 2 Een voorbeeld is Mineke Bosch' recente biografie van Aletta Jacobs, waarin noch haar joodse wortels, noch haar toetreding tot de vrijdenkersbeweging worden gethematiseerd in relatie tot haar feminisme (Bosch, 2005).
- 3 Mijn warme dank gaat uit naar Myriam Everard, die mij niet alleen op deze voetnoot wees, maar me ook verder op onbekrompen wijze van materiaal heeft voorzien.
- 4 Tot op heden is niet achterhaald wie deze vrijdenker was.
- 5 Vermoedelijk gaat het om dezelfde vrouwen die toentertijd 'ultra-feministen' werden genoemd (Everard, 1992a).

Literatuur

- Aerts, M. (1986). Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders? Een feministisch dilemma. *Te elfder ure*, 39, 4-13.
- Aerts, M. (1994). *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen*. Amsterdam: Sua.
- Arni, C., & Honegger, C. (1998). Jenny P. d'Héricourt (1809-1875). Weibliche Modernität und die Prinzipien von 1789. In C. Honegger & T. Wobbe (Eds.), *Frauen in der Soziologie. Neun Porträts* (pp. 60-98). München: C.H. Beck.
- Blok, J., Tanja, B., & Tilburg, M. van (1977). De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland. In *Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland 1889-1919* (pp. 1-103). Groningen: SSGN.
- Bosch, M. (2005). *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*. z.p.: Balans.
- Braun, M. (1992). *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Calcar, E. van (1884). Holland. In T. Stanton (Ed.), *The woman question in Europe. A series of original essays* (pp. 161-174). London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington.
- Derks, M. (1994). Vrouwen, confessionalisering en biografie. Catharina Alberdingk Thijm of de eigenaardigheid van een karakter. In A. v. Heyst & M. Derks (Eds.), *Terra incognita. Historisch onderzoek naar catholicisme en vrouwelijkheid* (pp. 109-128). Kampen: Kok Agora.
- Derks, M., & Heyst, A. van (1992). Katholieke vrouwencultuur. Een theoretische terreinverkenning. In M. Derks, C. Halkes & A. v. Heyst (Eds.), *'Roomse dochters'. Katholieke vrouwen en hun beweging* (pp. 325-346). Baarn: Arbor.
- Dieteren, F. (1985). De geestelijke eenzaamheid van een radicaal-feministe: Wilhelmina Druckers ontwikkeling tussen 1885 en 1898. In J. Reys, T. van Loosbroek, U. Jansz, M. Henneman, A. de Wildt & M. Elias (Eds.), *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis (1985)* (pp. 78-100). Nijmegen: SUN.

- Donelvirez. (1877). Ideën van Donelvirez. *De tolk van den vooruitgang*, 371-372.
- Drenth, A. van, & Haan, F. de (1999). *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dudink, S. (1997). *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*. Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Everard, M. (1984). Vier feministen en het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee. De historische verhouding tussen de Nederlandse vrouwenbeweging en het lesbische. In S. Sevenhuijsen, J. Outshoorn & P. d. Vries (Eds.), *Socialisties-Feministische Teksten 8* (pp. 149-175). Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara.
- Everard, M. (1985). Het burgerlijk feminisme van de eerste golf: Annette Versluys-Poelman en haar kring. In J. Reys, T. van Loosbroek, U. Jansz, M. Henneman, A. de Wildt & M. Elias (Eds.), *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis (1985)* (pp. 106-137). Nijmegen: SUN.
- Everard, M. (1992a). De woede van Wilhelmina Drucker. *Lover. Literatuuroverzicht voor de vrouwenbeweging*, 19(4), 234-236.
- Everard, M. (1992b). Tehuis Annette en haar naamgeefster. *Vrouw & Gezondheidszorg*, 1(1), 14-15.
- Everard, M. (2007). De Arnhemse jaren van Titia van der Tuuk (1884-1902), vrijdenkster, schrijfster, feministe. *Arnhem de genoeglijkste* 27, 214-243.
- Everard, M., & Aerts, M. (1999). Forgotten intersections. Wilhelmina Drucker, early feminism, and the Dutch-Belgian connection. *Revue de Philologie et d'Histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 77, 440-467.
- Héricourt, J. P. d' (1859a). 'De vrouw volgens de bijbel', in: De tijdgenoot op het gebied der rede. In R. Charles (Ed.), *Een bliksemschicht der XIXe eeuw* (pp. 12-28). Amsterdam: R.C. Meijer.
- Héricourt, J. P. d' (1859b). 'De vrouw volgens het christendom', in: De tijdgenoot op het gebied der rede. In R. Charles (Ed.), *Een bliksemschicht der XIXe eeuw* (pp. 98-113). Amsterdam: R.C. Meijer.
- Holtzer, B. (1991). 'De vrouw alleen kan dit werk ter harte nemen, want de vrouw alleen kan het begrijpen.' De Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het zedelijk Bewustzijn en de ontwikkeling van het Nederlandse feminisme. *Comenius*, 11(44), 363-380.
- In memoriam C.V. Gerritsen †. (1905-1906). *Evolutie*, 13(8).
- Jansz, U. (1990). *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Amsterdam: Sara/Van Gennep.
- Jansz, U. (2006). Feministen en feministes in de vrijdenkersbeweging. De periode 1855-1895. In B. Gasenbeek, J. C. H. Blom & J. W. M. Nabuurs (Eds.), *God noch autoriteit. Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland* (pp. 171-191). z.p.: Boom.
- Jansz, U. (te versch.). De zeden en de natuur. Multatuli over sekse. In M. Aerts, M. Everard & A. Sneller (Eds.), *Kunne. Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis VI*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Klerck-van Hogendorp, M. M. (1884). *Een woord aan de vrouwen van Nederland* (Vol. III). 's-Gravenhage: Beschoor.
- Meulen, D. van de (2002). *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Amsterdam: SUN.
- Moors, H. (1994). Vrijdenkers over vrouwen. Seksverhoudingen in levensbeschouwelijke maatschappijkritiek (1855-1898). In M. Bosch, A. Deekman, C. van Eijl, M. Everard, M. Hellevoort & E. Kingma (Eds.), *Feminisme en verbeelding. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 14* (pp. 61-85). Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Mouset, T. (1876). Het sexuele vraagstuk. *De tolk van den vooruitgang*, 193-197.
- Multatuli, (1973a). *Volledige werken* (Vol. II). Amsterdam: G.A. van Oorschot.
- Multatuli, (1973b). *Volledige werken* (Vol. III). Amsterdam: G.A. van Oorschot.
- Offen, K. (1987). A nineteenth-century French feminist rediscovered: Jenny P. d'Héricourt, 1809-1875. *Signs. Journal of women in culture and society*, 13(1), 144-158.
- Offen, K. (2000). *European feminisms 1700-1950. A political history*. Stanford: Stanford University Press.
- Posthumus-van der Goot, W. H., & A. de Waal, (Eds.). (1977). *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de franse tijd*. Nijmegen: SUN.

- Sevenhuijsen, S. L. (1987). *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en huwelijk in Nederland 1870-1900*. Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Stuurman, S. (1982). Christendom en patriërchaat. De zedelijkheidskwestie, het vrouwenvraagstuk en het ontstaan van de verzuiling in Nederland. In J. Blok, M. Elias, E. Kloek, S. Leydesdorff, J. Poelstra, J. Reijs & Y. Scherf (Eds.), *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1982* (pp. 208-244). Nijmegen: SUN.
- Stuurman, S. (1983). *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: SUN.
- Stuurman, S. (1992). *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Tuuk, T. van der (1877). Lieve Aleida. *De tolk van den vooruitgang*, 262-265.
- Velde, H. te (1992). *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*. 's-Gravenhage: Sdu.
- Vries, P. de (1997). *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911*. Hilversum: Verloren.